

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ТАРАШОВА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

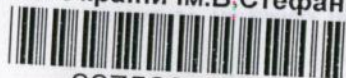
СИНТАГМАТИКА ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ РОЗРЯДІВ
ІМЕННИКА В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

10.02.01 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ-1994

ЛННБ України ім. В. Стефаника



00756810 (R)

му державному педагогічному

Науковий керівник — доктор філологічних наук,
професор Кочерган М. П.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Озерова Н. Г.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Шумарова Н. П.

Провідна установа — Київський університет
ім. Тараса Шевченка

Захист дисертації відбудеться "16" вересня 1994р.
о 14:30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 113.01.03
в Українському державному педагогічному університеті
ім. Н. П. Драгоманова (м. Київ-30, бул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці університету.

Автореферат розісланий "26" червня 1994р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Вишнева Вишневська Г. П.

ЛННБ ім. В. Стефаника
-АН України

Проблема сполучуваності слів набула в останні роки особливої ваги, оскільки сполучуваність сприяє розкриттю тих прихованих семантичних нюансів, які важко виявити шляхом іншого типу аналізу.

Питання про здатність слів у процесі мовлення вступати в зв'язок між собою є важливою проблемою сучасного семантичного синтаксису, актуальність якої пояснюється тим, що сполучуваність слів та їхніх форм належить до тієї сфери, де відбувається взаємодія граматичних та лексико-семантичних чинників. Вивчення правил сполучуваності ЛГР іменника з контекстними партнерами передбачає аналіз міжрівневих зв'язків мови - між лексикою, морфологією та синтаксисом. Варто вказати на особливе значення залежності між семантикою та сполучуваністю слова, оскільки в значенні лексичних одиниць уже закладено умови, що детермінують побудову синтаксичних конструкцій.

Питанням сполучуваності присвячено багато наукових досліджень, особливої цінності серед яких становлять роботи, що стосуються сполучуваності дієслів (Б.А.Абрамов, Р.Ф.Газизова, А.П.Загнітко, О.А.Михайлова, Г.Г.Почепцов та ін.), прикметників (А.П.Грищенко, Т.В.Садананд, М.І.Степаненко, О.М.Прокопович, А.Н.Шрам та ін.). Особливості синтагматики іменників вивчалися Р.Ф.Газизовою, В.С.Дмитрієвою, Н.В.Мочаловою, Л.П.Столяровою та іншими науковцями, проте повної характеристики особливостей сполучуваності іменника в лінгвістичній літературі поки що немає, тому цей аспект дослідження є одним з перспективних, оскільки саме сполучуваність виступає тим засобом, який допоможе внести значні уточнення в дискусійне питання про природу і статус ЛГР іменників.

Питання про кількість та взаємовідношення ЛГР іменників пов'язане з теоретичними відмінностями у визначенні природи розрядів, встановленні їхнього місця в системі мови. Існує декілька класифікацій ЛГР за різними критеріями (О.В.Бондарко, Л.Л.Буланін, М.К.Дем'яненко, О.А.Колесников, В.М.Мігірін, О.І.Мойсєєв, Н.Г.Озерова та ін.). Найбільш виправданим, на наш погляд, здається підхід до ЛГР як феномена граматики слова. Оскільки мова існує і розвивається як матеріальна система відображення дійсності, то у виникненні та розвитку ЛГР слід вбачати результат усвідомлення певних об'єктивних відмінностей предметів дійсності. Групування слів за ЛГР (граматикалізованими семантичними підкласами) зумовлюється певною спільністю референтної віднесеності, специфікою прояву граматичних категорій, характерних для даної частини мови, тощо. Найбільш прийнятною вважаємо класифікацію

ЛГР іменників, запропоновану О.А.Колесниковим, у якій за критерій розмежування ЛГР взято граматичну категорію числа, внаслідок чого збірні іменники розглядаються як форма конкретних іменників, як категорія, синонімічна формам числа конкретних іменників:

Обчислювані /конкретні/	Необчислювані
назви істот назви неістот	речовинні абстрактні
власні	
загальні	

При цьому варто зазначити, що труднощі розмежування ЛГР спричиняються багатомірністю та складністю власне поняття ЛГР. Семантико-граматичні розряди перехрещуються, накладаються один на одного, викликаючи певні ускладнення при виявленні їхніх сполучувальних потенцій: "...у взаємозв'язку семантичних та формальних елементів, їхньому взаємпроникненні криється причина того, що характер субстантивних₂ категорій, їхня ієрархія...є дискусійними в сучасній лінгвістиці".¹

Актуальність роботи зумовлена потребою різнобічного вивчення синтагматичних властивостей ЛГР іменників, встановлення спільного та відмінного у їхній сполучуваності, що створює ґрунт для розв'язання питань про взаємозв'язок лексико-семантичного та граматичного рівнів мови, взаємодію парадигматичних та синтагматичних параметрів сполучуваних одиниць.

Мету дослідження становить комплексний опис сполучувальних можливостей іменників, пов'язаний із визначенням залежності між формально-граматичними моделями сполучуваності ЛГР, лексико-семантичними особливостями та їхнім функціонуванням у мовленні. Основною метою роботи зумовлена постановка та поетапне розв'язання конкретних завдань, які полягають у виявленні: 1/формально-граматичних моделей сполучуваності ЛГР іменників сучасної російської мови; 2/характеру сполучувальних зв'язків іменників із позицій їхнього граматичного значення

¹Колесников А.А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка. - К., 1988. - С.89.

²Озерова Н.Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного. - К.:Наук.думка, 1990.-С.6.

та формального вираження; 3/функціональних характеристик ЛГР іменників; 4/лексико-семантичної сполучуваності ЛГР іменників.

Предметом дослідження послужили понад 5 тис. синтаксичних конструкцій, вилучених із художньої, науково-популярної літератури та публіцистики останніх 10-15 років. В цих конструкціях ЛГР загальних іменників займають позицію як лівостороннього, так і правостороннього компонента. Дослідження здійснювалось на матеріалі сучасної російської літературної мови. Спрямоване на виявлення контрастних явищ, синхронно-зіставне вивчення сполучуваності ЛГР іменників проводилось в декільках аспектах (вираження, функція та зміст).

Наукова новизна дисертації зумовлена функціонально-семантичним підходом до досліджуваного матеріалу і полягає в тому, що вперше здійснено комплексний розгляд синтагматики ЛГР іменників та їхнього функціонування. В дослідженні на конкретному матеріалі розв'язується питання взаємодії, взаємозумовленості одиниць лексико-семантичного та граматичного (морфологічного і синтаксичного) рівнів мови, що сприятиме глибшому вивченню її як системи. Врахування семантичних та граматичних особливостей сполучуваності досліджуваних одиниць, опис характеру й частотності синтагматичних зв'язків ЛГР іменників детермінують новий підхід до вивчення їх.

Теоретична та практична цінність роботи

Дисертаційне дослідження становить певний внесок у подальше вивчення синтагматики частин мови, у поглиблення наукових знань про природу та статус ЛГР іменників. Аналіз сполучуваних ознак ЛГР іменників уможливить глибше зрозуміти синтаксичну природу словосполучення і речення.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що воно сприятиме поглибленому вивченню російської мови учнями та студентами, а також оволодінню нормами російської мови аудиторією, для якої ця мова є нерідною. Основні висновки та положення роботи можуть бути використані в практиці викладання курсів "Сучасна російська мова" (розділи "Синтаксис", "Морфологія", "Лексикологія"), "Основи культури мовлення", "Практикум з російської мови", "Порівняльна типологія російської та української мови" і спецкурсів з граматики та лексикології. Матеріал дослідження може бути використаний для укладання словників моделей сполучуваності, для переробки та доповнення словників сполучуваності слів, укладання практичних граматики.

Апробація роботи. Основні результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри української філології та загального ново-

знавства Київського державного педагогічного інституту іноземних мов (1993 та 1994 р.р.), на засіданні кафедри російської мови Полтавського державного педагогічного інституту ім.В.Г.Короленка (1993р.), а також відбиті у доповідях та повідомленнях на республіканській науковій конференції "Проблеми зіставної семантики" (Черкаси, 1992р.), науковій конференції "Проблеми опису граматичних систем слов'янських мов" (Ізмаїл, 1992р.), Всеукраїнській науково-методичній конференції "Шляхи і засоби підготовки вчителя української мови і літератури на сучасному стані" (Херсон, 1992р.), на І Ганичевських читаннях "Взаємодія української та російської мов на території України та актуальні проблеми їх дослідження та викладання" (Полтава, 1993р).

За матеріалами дослідження підготовлено 12 публікацій.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків у вигляді схем, списків використаної літератури, джерел вибірки матеріалу, скорочень.

У **Вступі** обґрунтовується вибір теми, об'єкт дослідження, вказуються основні положення, що виносяться на захист, мета, завдання, проблематика роботи, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення дисертації, висвітлюється термінологічний інструментарій, методи дослідження і структура роботи, наведено дані про апробацію основних положень дисертації.

У **першому розділі**—"Формально-граматичні моделі сполучуваності лексико-граматичних розрядів іменника в сучасній російській мові"—виявляються та характеризуються основні типові моделі сполучуваності ЛГР іменників та їхні підтипи, що виділяються на підставі різного співвідношення постійних і змінних компонентів (загальні та часткові моделі, а також моделі конкретної реалізації, тобто конкретні синтаксичні конструкції). Модель сполучуваності тлумачиться як зразок, абстрагована схема реалізації сполучувальних зв'язків слова (єдність граматичної та лексико-семантичної сполучуваності), абстраговане поєднання форм та смислів.

За одиницю сполучуваності взято окреме значення слова, оскільки не слово, а лише окремі його значення характеризуються набором

³ Під конструкцією розуміємо будь-яке синтаксично значиме поєднання сполучуваних у лексико-граматичному плані слів (Шмелев Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. - М.: Наука, 1976. - С. 93).

тих чи інших сполучувальних ознак. Досліджувались моделі, побудовані відповідно до предикативного, атрибутивного, комплетивного та сурядного типів зв'язку, у яких вказувалась певна відмінкова форма іменника й допоміжні (додаткові) засоби вираження сполучуваності-прийменники.

В роботі виділено 5 основних типових моделей сполучуваності, характерних для ЛГР іменників: Д+І, І+І, І+Д, І+П, Ч+І. Усі ЛГР іменників зафіксовані у сполученнях з дієслівними формами у позиції як правостороннього, так і лівостороннього компонента (типова модель Д+І, І+Д), у сполученнях з іменниками (типова модель І+І), прикметниками у широкому розумінні (типова модель І+П), кількісними числівниками (типова модель Ч+І).

Сполучуваність ЛГР іменників описувалась з урахуванням усіх видів контексту: висловлювання, речення, словосполучення, синтаксичної конструкції.

Типові моделі сполучуваності ЛГР іменників репрезентують у першу чергу кількісні розбіжності у розподілі досліджуваних ЛГР за їхнім місцем у моделі. Так, у позиції правостороннього компонента (поширювача) із 5031 синтаксичної конструкції іменники представлені в 67% моделей конкретної реалізації сполучуваності, серед яких на іменники-назви неістот припадає 33% синтаксичних конструкцій, на іменники-назви істот - 11%, на абстрактні - 13%, на речовинні - 7% і на збірні іменники - 3% моделей конкретної реалізації. Позицію лівостороннього компонента моделі (тобто поширюваного) займають 33% іменників, серед яких назви неістот складають 11%, назви істот - 10%, абстрактні - 7%, речовинні - 3% та збірні - 2%.

У ході зіставного аналізу сполучуваності ЛГР виявлено синтагматичну некомплектність типової моделі Ч+І. Особливість сполучуваності іменників із кількісними числівниками полягає в тому, що числівники перетворюються у лексичні морфемі, які супроводжують іменник і конкретизують морфологічну категорію його числа. Обмежень сполучуваності конкретних іменників та числівників не виявлено. Внаслідок наближення категорії збірності до категорії числа лише неозначено-кількісні числівники можуть використовуватися як кількісний визначник

4 Кочерган М.П. Лексическая сочетаемость и значение слова (на материале украинского и других восточнославянских языков): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. - К., 1983. - С. 16.

збірних іменників (мало родни, немного листви). Речовинні іменники не створюють сполук із кількісними числівниками. Вимір кількості речовини, матеріалу здійснюється описово (два бачка бензина, горка тушеної капусти). У сполученнях з абстрактними іменниками кількісні числівники один, одна, одно набувають значення частки або прикметника (...єсть в жизни одна всепоглощающая страсть (Калинин), одним героизмом ничего не сделаешь (Некрасов).

Конкретна реалізація сполучуваності ЛГР іменників, що представлена модельними підтипами (загальними, частковими моделями та моделями конкретної реалізації сполучуваності), зумовлена як різноманітним кількісним розподілом і формальним вираженням поширювачів, так і їхньою облігаторністю/факультативністю, а також віднесеністю останніх до певного типу синтаксичного зв'язку.

Зіставлення сполучуваності іменників із дієслівними формами (типова модель D+I) показало, що всі ЛГР іменників можуть тлумачитися як поширювачі дієслів у прийменникових та безприйменникових формах відмінків. Лише речовинні іменники після неперехідних дієслів не мають форми Д.в. (тобто вони не виконують функцію адресата), а назви неістот не мають форми З.в. з прийменниками (тобто не виконують функцію локатива), що викликається різною референтною віднесеністю вказаних іменників.

Здатність іменників приєднувати до себе інші іменники як залежні слова (типова модель I+I) варіюється в різних ЛГР і зумовлена передусім словотворчими зв'язками, лексико-фразеологічними відношеннями, а також наявністю в деяких іменниках високого ступеня облігаторності (неможливості вживатися без залежних слів внаслідок інформативної недостатності, релятивності). Словотворчими зв'язками найчастіше зумовлюється сполучуваність віддієслівних абстрактних іменностей меншою мірою – конкретних іменників-назв неістот, що поширюються. Найбільша здатність приєднувати до себе іменники притаманна конкретним іменникам-назвам неістот та абстрактним, найменша – збірним та речовинним.

Зіставний аналіз сполучуваності іменників з іменниками показав, що іменники всіх ЛГР виступають поширювачами конкретних іменників-назв неістот (загальна модель сполучуваності Інеістота+I), іменників-назв істот (загальна модель Іістота +I) та абстрактних іменників (загальна модель Іабстр+I). Конкретні назви неістот рідко поєднуються зі збірними іменниками (рассказы о молодежи), а назви істот-з речовинними та збірними іменниками (собака на сене, представитель от сту-

денчества). Особливість сполучуваності назв-істот у позиції опорного компонента полягає в тому, що жоден ЛГР при цих іменниках не може виконувати функцію адресата, тобто мати форму Д.в., внаслідок різної референтної віднесеності. Речовинні іменники (загальна модель |речов+I) фіксуються з назвами істот лише у вільних сполученнях із значенням належності чи призначення, а також у фразеологізмах (шоколад для дочки, молоко корови, как с гуся вода). Не виявлено сполучуваності речовинних іменників із власними та збірними, окрім випадків, коли компоненти мають значення посесивності або призначення (масло Івана, суп для дитини). Специфіка сполучуваності збірних іменників визначається близькістю їхньої семантики до категорії числа конкретних іменників, можливою синонімією з формами однини і множини зазначених іменників (загальна модель |збірні+I), про що свідчать факти трансформації збірних іменників в конкретні (поиск малыши - поиск малышей, выходец из дворянства - выходец из дворян, стояла на листве - стояла на листьях).

Результати зіставлення сполучуваності іменників з прикметниками (типова модель I+П) засвідчили можливість усіх ЛГР сполучатися з певними розрядами їх: якісними, відносними, присвійними. Так, наприклад, порядкові числівники рідко сполучуються з речовинними та збірними іменниками: первый суп, до седьмого пота, первая листва. Абстрактні іменники, що позначають стан або якість, сполучаються з порядковими числівниками: ...заявилась с первой старческой светливостью (Белов).

Зіставний аналіз сполучувальних можливостей ЛГР іменників показав, що ЛГР у різних типових моделях утворюють сполуки за допомогою різних видів підрядного зв'язку. Так, у типовій моделі Д+I іменники приєднуються до опорного слова шляхом сильного та слабого керування. Сполучення іменників з іменниками (типова модель I+I) здійснюється, окрім керування, узгодженням та приляганням. Крім підрядного зв'язку, між компонентами моделей зафіксовано предикативні відношення. При цьому в реченні з присудком у формі Н.в. наповнення компонентів не обмежується лексично; у реченні з присудком-інфінітивом позицію підмета займають, як правило, абстрактні іменники, а інфінітив може мати будь-яке лексичне наповнення (Наверное, варварство... вторгаться в плод чужой деятельности (Дудинцев); Первая ее жертва-правда (Пикуль).

Відмінності синтагматичних характеристик ЛГР іменників демонструють також копулятивні сполуки, абстрактні іменники, наприклад, не

утворюють сурядних сполук із речовинними та власними іменниками; речовинні - з абстрактними тощо. Копулятивним сполученням притаманна найбільша діагностична сила, оскільки у них об'єднуються лексичні одиниці, що знаходяться в асоціативних зв'язках (синоніми, антоніми, слова певної лексико-семантичної групи (ЛСГ): сила и слабость, газети и журнали, трудолюбие и упорство.

Вивчення компонентів у різних типових моделях за їхньою спаяністю та силою взаємного притягання підтвердило відсутність абсолютно облігаторних компонентів: вони є обов'язковими лише для певної сукупності значеннєвих одиниць. Так, для дієслівних сполучень (типова модель Д+І) - це віднесеність опорного слова до перехідних дієслів, наявність спільних (префікси в дієслові та прийменники при іменникові) компонентів, лексичне значення дієслівної форми, що потребує обов'язкового доповнення смислу поширювачем, а також віднесеність до усталених виразів. Для субстантивних моделей (типова модель І+І) - це збереження словотворчих зв'язків з дієслівними формами, що відносяться до перехідних дієслів та дієслів, лексичне наповнення яких вимагає обов'язкового поширювача, релятивне значення опорного компонента чи належність до усталених сполук. Для предикативних сполучень (типова модель І+Д) чинниками облігаторної сполучуваності іменників з дієсловами є віднесеність до стійких зворотів, перехідність/неперехідність дієслів, лексичне значення дієслова та іменника, що з ним сполучується. У сполуках іменників з прикметниками (типова модель І+П) та кількісними числівниками (типова модель Ч+І) облігаторність виявляється лише в межах стійких висловів, а також у випадках, коли прикметники функціонують як своєрідні обов'язкові конкретизатори іменників з семантикою, недостатньою для реалізації, тобто релятивних слів (человек высокого роста, тесто мягкой консистенции та ін.).

Слова, від яких утворюються сингулятиви, суміщають в собі значення речовинності та збірності. Речовинно-збірні за природою сингулятиви сполучуються по типу конкретних іменників (назв істот та неістот). У дослідженні сингулятиви розглядаються як перехідні випадки, міжрозрядові іменники, тому в окремий ЛГР не виділяються. На відміну від збірних іменників сингулятиви можуть сполучуватися з кількісними числівниками і виражають значення збірності без додаткових суфіксів.

У 1-му розділі дисертації реалізований семасіологічний підхід:

від форми до змісту. У 2-му розділі в основу опису покладено онома-сіологічний: від змісту до форми. Отже, двоякий підхід до досліджу-ваного матеріалу передбачає можливість синтезу двох напрямків функціонального аналізу: семантичного та формального, що взаємо-діють між собою і виявляють основні особливості функціонування син-таксичних одиниць. Можливість такої орієнтації випливає з положення про те, що семантика граматичної одиниці не протиставляється функ-ції, оскільки семантичний зміст синтаксичної одиниці вважається одним із різновидів синтаксичної функції.⁵ У зв'язку з цим опис

функціонального забезпечення відмінкових форм ЛГР іменників у 2-му розділі - "Функціональне забезпечення відмінкових форм лексико-граматичних розрядів іменників сучасної російської мови" - здійснювався у функціонально-семантичному аспекті, оскільки відмінок більшою мірою, ніж форми інших категорій, пов'язаний з синтагматикою. Труднощі у визначенні функцій відмінкових форм ЛГР іменників зумовлені внутрішніми відмінностями їхньої семантики, специфіка якої полягає у відоб-раженні відношень, що виникають на ґрунті референтних властивостей іменників. Відмінкові форми відбивають різноманітні відношення рефе-ратів імен до референтів різних граматичних класів, тобто наповнен-ня відмінкової форми семантикою залежить від конкретної реалізації. Відмінок набуває значення тільки у випадку, коли виконує певну функ-цію у складі одиниць вищого рівня. А основна функція відмінкової форми - служити показником мінімальної одиниці синтаксичної будови-синтаксеми. Характеристика синтаксеми - з погляду форми, значення і функції (3-х основних аспектів граматики, що розглядаються як єдине ціле) - створює умови для об'єктивної диференціації значення

⁵ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук. думка, 1992. - С. 11, 16.

⁶ Клобуков Е.В. Семантика падежных форм в современном русском лите-ратурном языке (введение в методику позиционного анализа). - М.: МГУ, 1986. - С. 7.

⁷ Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М.: Наука, 1982. - С. 9.

Під синтаксею розуміємо "мінімальну, неподільну семантико-син-таксичну одиницю російської мови, що виступає одночасно носієм еле-ментарного смислу і конструктивним компонентом більш складних син-таксичних побудовань і характеризується певним набором синтаксич-них функцій" (Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементар-ных единиц русского синтаксиса. - М.: Наука, 1988. - С. 4).

відмінкової форми. У свою чергу синтаксеми репрезентуються системою відмінкових форм, що є представниками певної категорії об'єктивної дійсності. Значення відмінкових форм ЛГР становлять різноманітні відношення референтів іменників, що поєднуються в інваріантне поняття якісно-функціонального прояву предмета у бутті на основі того, що різні відмінкові форми іменників виражають різні стани предмета-назви неістоти та назви істоти, який може виступати діячем, носієм однаки, об'єктом дії, володарем, знаряддям, адресатом, цілим, частиною чого-небудь, причиною, місцем, часом тощо.

У роботі виділено 30 синтаксем, що в проаналізованих типових моделях сполучуваності характеризуються різною кількісною репрезентацією та різними позиційними можливостями відмінкових форм конкретних ЛГР іменників. Зокрема, конкретні іменники-назви істот представлені всіма 30 синтаксемами у 4-х типових моделях (Д+І, І+І, І+Д, Ч+І). Синтаксеми, виражені абстрактними іменниками, реалізуються у 25 синтаксемах 3-х типових моделей (Д+І, І+І, І+Д). Іменники-назви істот репрезентують 25 синтаксем у 4-х типах моделей (Д+І, І+І, І+Д, Ч+І), а речовинні іменники - 27 синтаксем у 3-х типових моделях (Д+І, І+І, І+Д). Збірні іменники виражені у 3-х типових моделях 26 синтаксемами. Отже, в процесі спостереження за функціонуванням форм іменників виявлено відмінності ЛГР за їхніми синтаксичними властивостями. Абстрактні іменники не виконують деяких функцій, зокрема - доповненого частиною цілого, квантитатива, партитива, сурсива, фабрикатива, оскільки є найменуваннями узагальнених абстрагованих понять. ЛГР іменників - назв істот не спроможний репрезентувати синтаксеми дименсив, доповнене частиною ціле, партитив, фабрикатив, корелятив, оскільки назви істот не можуть позначати матеріал, речовину, з якої що-небудь виготовляється, бути частиною, доповнювати ціле тощо. Особливості семантики речовинних іменників перешкоджають їм виконувати роль діяча, каузатора, квантитатива: значення речовинних іменників не дозволяє виступати у ролі предмета, що впливає на інші предмети чи явища, мати кількісну характеристику, а також бути виконавцем дії. Збірні іменники не можуть мати кількісних та часових характеристик, виражати стан, положення предмета, у зв'язку з чим вони не представлені у синтаксемах квантитатив, корелятив, стан, положення, темпоратив.

В роботі проведена деталізація функціонального прояву ЛГР іменників. В процесі дослідження встановлено, що віддієслівні іменники, які позначають процес і входять до розряду абстрактних, у складі речення можуть виражати мету, причину, стан, тобто бути представлені у

синтаксемах каузатив (страдать из-за несправедливости, бессонница от переутомления), фінитив (удалились для поимки преступников, борьба за укрепление веры), стан, положення (погрузился в апатию, памятники под охраной государства). Слід констатувати, що назви істот та неістот майже не вживаються у цих функціях (каузатив: ссориться из-за места; страдал из-за какой-то швали; положення, стан: жизнь обильем; стоять под пулями; фінитив: пошел за газетой; послала за начальником). Функцію адресата, як правило, виконують назви істот (приказал министру двора, прокричал детворе). Конкретні іменники-назви неістот у цій функції зустрічаються рідко (подарили мельникам), а речовинним і абстрактним іменникам адресатна функція не властива взагалі. Назви істот дуже рідко вживаються у формі Ор.в. безприменникового, тобто виступають у ролі інструментива, що характерно, в основному, для конкретних іменників-назв неістот (стучать молотком, звон шпорами; вертеть мужем, пахатъ лошадыми), рідко - для абстрактних (убить известьем). Назви істот частіше, ніж іменники інших ЛГР, позначають посесивні відношення (память простолудинов, портреты царей, принадлежит родне).

Кожний ЛГР, що репрезентується певними синтаксемами, має свій набір позиційних можливостей, який визначається функціональним простором - діапазоном вживання субстантивних синтаксем. Найчисленніший набір, що налічує 131 позицію, демонструють конкретні іменники-назви неістот. Обсяг позиційних можливостей абстрактних іменників становить 113 позицій, назв істот - 111, речовинних - 69, збірних - 70. У всіх ЛГР іменників найбільшу кількість позиційних можливостей виявили синтаксеми: об'єкт (абстрактні іменники - 18 позицій, назви неістот - 16, назви істот - 17, речовинні - 10 та збірні - 7 позицій), докатив (абстрактні - 8, назви неістот - 11, речовинні - 7), делібератив (абстрактні іменники - 11, назви неістот - 7, назви істот - 11, збірні - 10). Такий стан пояснюється тим, що в дійсності предмети, ознаки, дії тощо мають, як правило, обов'язковий просторовий показник. Референти, що репрезентуються досліджуваними ЛГР іменників, різною мірою - можуть виступати як предмети мовленнєвої та мислительної діяльності людини, соціального сприйняття, можуть виражати відношення до предметів, на які спрямована дія. При цьому остання тлумачиться не лише як активна діяльність, але й як інтелектуальна зверненість, внутрішнє відношення до кого-, чого-небудь. Синтаксема носій ознаки, стану, як правило, репрезентується назвами істот і збірними іменниками у співвідношенні 11 і 7 позицій.

У процесі аналізу функціонування ЛГР іменників було встановлено певний паралелізм у трактуванні обмеженої (непродуктивної) та вільної (продуктивної) сполучуваності і вільних, зв'язаних та зумовлених синтаксем, де прикладом крайнього обмеження сполучуваності є фразеологізм. Семантика вільних (локативних, темпоративних, деліберативних та ін.) синтаксем не виявляє залежності від їхніх позиційних можливостей. Значення зумовлених і зв'язаних синтаксем (об'єктних і деяких інших), навпаки, є похідним від позиції, що реалізується. Сума позиційних можливостей і створює ґрунт для розмежування вільних, зв'язаних та зумовлених синтаксем, обмеженої та вільної сполучуваності. Крім того, одна і та сама синтаксема залежно від функції та позиції може бути одночасно вільною і зумовленою.

У сфері дієслівних та субстантивних сполучень нами зафіксовано явище "подвійного значення компонента" (термін Г.О. Золотової), властиве всім ЛГР іменників. Синтаксеми з подвійним значенням утворюють інколи "ґрона" значень синтаксем, що представлені різними ЛГР іменників, наприклад: локативно-квалітативна характеристика - речовинні (речов+|речов:лапша в молоке) // конкретні-назви неістот (|абстр+|неістота:боль в скулах) // абстрактні. (|неістота+| абстр: комната в центре) // назви істот. (|неістота+| істота:разговоры среди собравшихся).

У третьому розділі дисертації—"Семантика і сполучувальні можливості лексико-граматичних розрядів іменників"—в основу аналізу лексико-семантичного наповнення ЛГР іменників покладено критерій взаємозумовленості та взаємозв'язку граматичного й семантичного ярусів мови. Відомо, що семантика слова та його сполучуваність перебувають у тісному взаємозв'язку: вивчення синтаксису неможливе без вивчення слова як одиниці словникового складу; з іншого боку, неправомірно зводити синтаксичне дослідження до суто формального розгляду способів сполучення мовних одиниць у мовленнєвому ланцюжку. Сполучувальні потенції ЛГР іменників визначаються значенням слів, що до них входять, і одночасно, значення слова виявляється через сполучуваність.

Зв'язок слів у словосполученні детермінується законом семантичного узгодження. У словосполученні неможливе об'єднання двох понять, що виключають одне одного. Оскільки план змісту мови служить для відображення дійсності, її зв'язків та відношень, то й відношення між словами зумовлюються, в основному, закономірностями навколишнього світу. Лексико-семантичне наповнення ЛГР іменників залежить від різноманітності референтів, що позначаються іменниками. Порівняння спо-

лучуваності у ЛСГ уможливорює аналіз значень слів як єдностей, комплексів елементарних семантичних компонентів - сем, за якими слова можуть об'єднуватися чи протиставлятися одне одному. Слова певної ЛСГ виявляють тенденцію до закріплення своєї семантичної спільності формально: кожен з них тягнє до сполучення з тими ж словами, з якими сполучуються його партнери у межах ЛСГ - тобто певною мірою спостерігається семантична іррадіація (різновид аналогії, "зараження").

Як засвідчує аналіз, ЛГР іменників характеризуються складною й неоднорідною структурою, яку можна представити у вигляді горизонтальних і вертикальних перетинів чи окружностей, що накладаються, стищуються або віддаляються один від одного. У межах ЛГР виділяються ЛСГ залежно від кількості та характеру ДСО, що містяться в значеннях слів, які входять до цієї ЛСГ. У зв'язку з тим, що абстрактні, конкретні (назви істот та неістот) і речовинні іменники позначають різні предмети дійсності, то й репрезентація різних іменників у ЛСГ відрізняється як діапазоном, так і кількісною характеристикою ЛСГ. Як правило, діапазон ЛСГ у кожного ЛГР досить різноманітний і неповторний. Результати проведеного зіставного аналізу лексико-семантичної сполучуваності іменників засвідчили, що майже однакові кількісні показники мають ЛСГ конкретних іменників-назв неістот (44) і абстрактних (41); назви істот об'єднуються у 9 ЛСГ, речовинні - у 23. Збірні іменники мають ЛСГ, аналогічні зафіксованим у конкретних іменниках: "особа", "рослинний світ", "об'єднання, спілки", "предмети побуту", "одяг" тощо. У дослідженні виявлені ЛСГ, спільні для різних ЛГР (як правило, у сфері типової моделі I+I). Це пояснюється полісемічністю слів, які входять до різних ЛГР, а також тими обставинами, що ЛГР іменників не мають досить чітко визначених меж. Так, найчастіше збіг ЛСГ спостерігається у ЛГР абстрактних і конкретних іменників-назв неістот (відповідно: 10 та 11 випадків), рідше - в ЛГР назв істот. Наприклад: 1) "особа": іабстр+іістота (закалка вожака); інеістота+іістота (дом просвірни); іістота+іістота (верзила из дворових); 2) "птахи": іабстр+іістота (стужа для птиць); інеістота+іістота (крило орла); 3) "тварини": інеістота+іістота (голова льва); іабстр+іістота (настороженність зверя); 4) "казкові, придумані створіння": інеістота+іістота (хороводи русалок); іабстр+іістота (дух привидення) та ін.

Матеріальна реалізація індивідуальної сполучуваності ЛГР (на рівні ЛСГ) виявляється в їхніх облігаторній та факультативній сполучуваності, причому іменник сам своїми внутрішніми властивостями визначає ступінь облігаторності позиції та засоби заповнення їх. Сполу-

чужаність ЛГР іменників за окремими ЛСГ у межах різних типових моделей сполучуваності базується як на "вимозі" наявності того чи іншого поширювача з боку опорного компонента, так і на двосторонній взаємній готовності до поєднання, тобто синсемічності.

Спостерігається певний паралелізм між характеристикою лексико-семантичного наповнення ЛГР іменників та їх функціональним проявом: абстрактні, конкретні іменники – назви неістот та істот, речовинні іменники (що відповідно оформлені, займають певні позиції і виконують конкретні функції) об'єднуються в ті чи інші ЛСГ. Так, семантика опорного дієслова визначає семантику залежного компонента і його функціонування. До дієслів дії, наприклад, приєднуються в ролі поширювачів всі ЛГР іменників, що входять до складу 21 синтаксеми, до дієслів стану – ЛГР іменників у складі 11 синтаксем, до процесуальних дієслів – іменники у складі 7 синтаксем. У ході аналізу лексико-семантичного наповнення ЛГР іменників виявилось неможливим відділити сполучуваність ЛГР на рівні ЛСГ від їхнього формального вираження та функціонального прояву.

У межах різних ЛГР іменників зафіксовано явище омонімії. Мікрозрядкові омоніми, утворені різними шляхами: внаслідок розпаду полісемії, запозичень тощо, – відрізняються як сполучувальними можливостями, так і функціональним проявом. Відмінності лексико-семантичної сполучуваності мікрозрядкових омонімів фіксуються у їхній відношеності до різних ЛСГ. Омонімічні пари утворюють різні ЛГР іменників, наприклад: капель – абстр. (падіння з даху чи дерева талого снігу у вигляді крапель) // конкр. назва неістоти (горняк з пористого матеріалу для капелювання); зверобой – назва істоти (мисливець на морських тварин) // назва неістоти (лікарська трав'яниста рослина); нефрит – речов. (мінерал) // абстр. (запалення нирок) та ін. Варто акцентувати випадки збігу збірних іменників з лексичними одиницями різних ЛГР – тобто омонімію слова та його форми: аудитория – конкр. назва неістоти (приміщення для читання лекцій) // збір. (слухачі лекцій, доповіді). Лексична дистрибуція – основний засіб усунення двозначності омонімів: Поля льда надвигались с верховьев на временные деревянные быки (Калинин) – назва неістоти, директивно-локативне значення, ЛСГ "будови, споруди" // Это было уже посолоннее травли колхозных быков и пасек (Труд.-1992.-11.08) – назва істоти, об'єкт при віддієслівних іменниках, ЛСГ "тварини".

Зіставний аналіз сполучуваності ЛГР іменників на рівні ЛСГ підтвердив тезу щодо об'єктивності ЛГР. Лексико-семантичне наповнення

ЛГР іменників залежить від різноманітності позначуваних ними референтів. Порівняння індивідуальної сполучуваності ЛГР дало можливість конкретизувати взятую за основу класифікацію, яка набула такого вигляду:

ЗАГАЛЬНІ ІМЕННИКИ

Обчислювані (конкретні)		 Сингулятивна	Необчислювані	
назви істот	назви неістот		речовинні	абстрактні
ЛСГ	ЛСГ		ЛСГ	ЛСГ

За результатами дослідження синтагматичних можливостей ЛГР іменників у сучасній російській мові зроблені узагальнення та висновки, які подані у вигляді положень, що виносяться на захист:

1. У російській мові реалізуються в основному 5 типових моделей сполучуваності ЛГР іменників (Д+І, І+І, І+Д, І+П, Ч+І), які репрезентують певні кількісно-якісні відмінності. При цьому виявляється синтагматична некомплектність типової моделі Ч+І.

Типові моделі сполучуваності Д+І, І+Д фіксуються в текстах найчастіше, що пояснюється високими сполучувальними здатностями дієслова як частини мови. Найбільш частотними компонентами моделей сполучуваності є конкретні та абстрактні іменники, менш частотними - речовинні та збірні. Більша здатність приєднувати до себе іменники притаманна ЛГР абстрактних та конкретних іменників-назв неістот, менш-речовинних та збірних. Всі ЛГР іменників засвідчили можливість сполучатися з прикметниками (типова модель І+П), контрастуючи у сполучуваності із певними прикметниковими розрядами.

2. В кожній з названих типових моделей сполучуваності встановлюються підтипи (загальні, часткові моделі та моделі конкретної реалізації), які характеризуються особливостями - кількісною репрезентацією, способами формального вираження поширювачів, їхньою облігаторністю / факультативністю, а також віднесеністю конструkcій до певного типу синтаксичного зв'язку.

3. Кожний із досліджуваних ЛГР іменників має свій набір позиційних можливостей, який визначається діапазоном вживання субстантивних синтаксем. Найчисленніший набір (131 позицію) демонструють конкретні іменники-назви неістот. Обсяг позиційних можливостей абстрактних іменників становить 113 позицій, назв істот - 111, речовинних - 69, збірних - 70. У всіх ЛГР іменників найповніший набір позиційних можливостей виявили синтаксеми об'єкт, локатив, делібератив.

Суна позиційних можливостей створює ґрунт для розмежування вільних, зв'язаних та зумовлених синтаксем, вільної та обмеженої сполучуваності.

4. Лексико-семантичне наповнення ЛґР іменників залежить від різноманітності референтів, що позначаються іменниками: репрезентація різних ЛСґ у ЛґР відрізняється як діапазоном, так і кількісною характеристикою ЛСґ.

5. У межах різних ЛґР іменників зафіксовано явище омонімії. Омонімічні пари утворюють різні ЛґР іменників: назви істот - неістот, абстрактні - речовинні, конкретні - абстрактні, конкретні іменники - форма зі значенням збірності, абстрактні - форма зі значенням збірності тощо. Міжрозрядові омоніми характеризуються різними сполучувальними можливостями.

6. Закономірності існування і прояву ЛґР іменників спираються на об'єктивно існуючі референти, які чуттєво та логічно виділяються. Відмінності між ними фіксуються в семантико-граматичних об'єднаннях іменників (обчислюваних - конкретних: назв істот та неістот, необчислюваних: абстрактних та речовинних), що групуються стосовно граматичної ознаки - категорії числа іменників. Зіставний аналіз синтагматичних властивостей ЛґР іменників дає підстави кваліфікувати збірні іменники як різновид конкретних іменників.

Результати дисертаційного дослідження не є вичерпними і не претендують на остаточне розв'язання досліджуваної проблеми. Серед різноманітних її аспектів, які потребують подальшого вивчення, варто назвати окремий зіставний аналіз сполучуваності ЛґР іменників у межах функціональних стилів, а також контрастивну синтагматику ЛґР іменників у російській та українській мовах.

Основні положення дисертації висвітлено у таких публікаціях:

1. Синтаксические функции лексико-грамматических разрядов имен существительных // Структурно-семантический анализ единиц речи: Мемвуз. сб. науч. трудов. - Тула, 1990. - Рук. деп. в ИНИОН АН СССР 1.06.90. - 10с.
2. Синтагматика лексико-грамматических разрядов имен существительных в современном русском языке // Средства речи в функциональном аспекте: Мемвуз. сб. науч. трудов. // Тула, 1991. - Рук. деп. в ИНИОН АН СССР 3.04.91. - 6с.
3. О пользе словаря: (О Кратком словаре русско-украинских межъязыковых омонимов, сост. М.П. Кочерганом) // Рус. яз. и лит. в сред. учебн. завед. Украины. - 1991. - № 12. - С. 9-10 (у співавторстві).

4. Спадкоємність і перспективність в системі викладання іменника в середній і вищій школі // Шляхи і засоби підготовки вчителя української мови і літератури на сучасному стані: Матер. Всеук. науково-метод. конф. - Херсон, 1992. - С.60-61.

5. Синтаксические особенности отвлеченных существительных в повести А.Платонова "Ювенильное море" // Актуальные проблемы изучения и преподавания славянских литератур: Тез. докл. научно-практ. регион. конф. - Измаил, 1992. - С.191-193.

6. Вопросы лексико-грамматической отнесенности имен существительных в практике преподавания русского и украинского языков // Проблемы зіставної семантики: Матер. республ. наук. конф. - К., Черкаси, 1992. - С.189-191.

7. О лексико-грамматических разрядах имен существительных, падежной форме и статусах предметов // Проблемы описания грамматических систем славянских языков: Тез. докл. и общ. науч. конф. - Измаил, 1992. - С.78-79.

8. Семантика и сочетаемость лексико-грамматических разрядов имен существительных современного русского языка // Семантика мови і тексту: Матер. Міжнар. наук. конф. Ч. 3 - Івано-Франківськ, 1993. - С.119-120.

9. Омонимия и сочетаемостные возможности лексико-грамматических разрядов имен существительных // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания: Матер. 1 Ганичевских чтений Т.2. - Полтава, 1993. - С.116-118.

10. Отражение референтных свойств нарицательных имен существительных в синтагматике их падежных форм // Единиці восточно-славянських мов: структура, семантика, функція: Межвуз. сб. науч. труд. - Тула, 1993. - Рук. деп. в ИНИОН России 13.04.93. - 7с.

11. Сочетаемостные возможности абстрактных существительных в современном русском языке // Актуальные проблемы семантики языковых единиц: Уч. записки каф. рус. яз. (к 80-летию Полтавского пединститута). - Полтава, 1993. - С.84-90.

12. Функционально-семантическая характеристика синтаксем лексико-грамматических разрядов имен существительных современного русского языка // Функціональна грамати́ка (поняттєво-термінологічний апарат): Міжнар. науково-теорет. конф. - Донецьк, 1994. - С.194-196.

Л.В.С.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

УСБ/93

АВ 30.567

Нап. до друку *02.06.94* Формат 60×84^{1/2}.
Папір друк. № 3. Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 0.93.
Умовн. фарбо-вілб. *1.04* Обл.-вид. арк. *10*
Тираж *100* Зам. № *4-2575*

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.